

Ο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΑΤΣΟΣ

ΦΙΛΟΣΟΦΟΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ Κ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΒΛΑΧΟΥ

Όταν στρέφει κανείς τὸ βλέμμα του γιὰ νὰ ἀπενίσει μία τόσο πολύπλευρη καὶ πανέμορφη ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ προσωπικότητα, ὅπως ἐκεῖνη τοῦ ἀειμνήστου Προέδρου Κωνσταντίνου Τσάτσου, δὲν ξέρει ποιὸ χάρισμα νὰ πρωτοεπαινεῖσει: τὸν ποιητὴ καὶ τὸ φιλόσοφο, τὸν ἐπιστήμονα καὶ τὸν πολιτικὸ, τὸν ἔντιμο ἄνθρωπο καὶ πολίτη, τὸν αὐθεντικὸ φίλο καὶ συνάδελφο;

Ἐδιάλεξα νὰ σᾶς παρουσιάσω, ὅσο συνοπτικὰ μοῦ ἐπιτρέπει ὁ χρόνος, μέσα ἀπὸ μία ἀπεικόνιση τοῦ φιλοσόφου τῆς πολιτικῆς, μερικὲς πτυχὲς ποὺ ἐπιτρέπουν νὰ διαβλέπει κανεὶς τὴ ρώμη τοῦ πνεύματος καὶ τὴ δύναμη τοῦ χαρακτήρα ποὺ τὸν ἐκράτησαν ἀδιάπτωτα, στὴ διάρκεια ἐνὸς περίπου αἰῶνα, στὴν ἐντελῶς πρώτη γραμμὴ τῆς πνευματικῆς καὶ πολιτικῆς ζωῆς τῆς πατρίδας μας.

* * *

Εἶναι γνωστό, ἴσως, σὲ πολλοὺς τὸ λαμπρὸ ἐκεῖνο χωρίο τοῦ πλατωνικοῦ διαλόγου, ὅπου ὁ πολιτικὸς παρομοιάζεται μὲ τὸν κυβερνήτη ἐνὸς καραβιοῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἔχει στραμμένο ταντόχρονα τὸ βλέμμα στὸν πολιτικὸ ἀστέρα καὶ τὶς ὑφάλους.

Κάπως ἔτσι ἀντιλαμβάνεται καὶ ὁ Τσάτσος τὸν πολιτικὸ.

Ἡ πολιτικὴ, γράφει στὸ ἔργο του ποὺ φέρει αὐτὸν τὸν τίτλο¹, εἶναι ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος φιλοσοφία καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο, ἕνα εἶδος τεχνικῆς. Ἄς τὸν ἀκούσουμε:

«Ἡ φιλοσοφία ἔχει τὸ βλέμμα στραμμένο πρὸς ἕναν ἀμετακίνητο ὕπατο σκοπὸ, πρὸς μία ἰδέα... ὡς τεχνικὴ (ἢ πολιτικὴ) ἔχει τὸ βλέμμα στραμμένο πρὸς τὴ ρέουσα πραγματικότητα καὶ καθορίζει τὴν ἀπέραντη ἀλυσίδα τῶν ἀλλεπάλληλων μέσων, ποὺ κλιμακωτά, ἀπὸ κάθε φορὰ διαφορετικὰ δεδομένα, ὀδηγεῖ τελικῶς στὸν ὕπατο αὐτὸν σκοπὸ»².

1. Πολιτικὴ. Θεωρία πολιτικῆς δεοντολογίας, Ἀθῆναι, 1965.

2. Αὐτ. σελ. 9 ἐπ.

Ὡς τεχνική, βεβαίως ἢ πολιτική, ὅπως κάθε εἶδος τέχνης, δὲν διδάσκεται «μαθαίνεται στὴν πράξη». Ἡ μάθηση αὐτὴ ὑποβοηθεῖται, φυσικά, ἀπὸ τὴν κοινωνιολογικὴ ἔρευνα, ἢ ὁποῖα ὁμως, «οὔτε γνώσεις ἀντικειμενικοῦ κύρους μπορεῖ νὰ μᾶς προσφέρει γιὰ ὅλες τὶς περιπτώσεις, ἀφοῦ οἱ περιπτώσεις αὐτές, ὄντας ἀνεπαράληπτες, δὲν μοιάζουν μεταξύ τους, ἀλλ' οὔτε καὶ ἡ ἴδια ἢ πολιτικὴ κοινωνιολογία διατείνεται ὅτι μπορεῖ νὰ ὑποκατασταθεῖ σὲ μιὰ φιλοσοφικὰ θεμελιωμένη θεωρία τῆς πράξεως».

Συνεπῶς, ὁ πολιτικός, ἂν θέλει νὰ πράττει ὀρθά, ὀφείλει νὰ κινεῖται ἔχοντας ταυτόχρονα στραμμένο τὸ βλέμμα πρὸς τὸν «ἕπατο σκοπό», πὸν τοῦ φωτίζει τὸ δρόμο καὶ πρὸς τὴν μοναδικότητα τῶν ἱστορικῶν στιγμῶν. Καὶ σ' αὐτὸ τὸν βοηθεῖ ἢ φιλοσοφία, ὡς μέθοδος ἀξιολογήσεως περὶ τοῦ πρακτέου.

Στὸ σημεῖο αὐτό, ἂς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ ἀνοίξω μιὰ παρένθεση καὶ νὰ ὑπενθυμίσω ὅτι τὸ βασικὸ αὐτὸ πρόβλημα θεμελιώσεως τῆς πολιτικῆς πράξεως τὸ ἀντιμετώπισε ἢ νεότερη πολιτικὴ ἐπιστήμη κατὰ τὰ ἔτη τῆς ἀνασυντάξεώς της, ἀμέσως μετὰ τὸ Β' Παγκόσμιον Πόλεμο, ὅταν εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει τὸν ὑπερεμπειρισμὸ τῆς ἀμερικανικῆς πολιτικῆς κοινωνιολογίας (*Factualism*). Τὸ πρόβλημα αὐτὸ ἔχει μᾶλλον ξεπερασθεῖ σήμερα, χάρις σὲ μιὰ ἀσφαλῶς μεγαλύτερη προσέγγιση φιλοσοφίας καὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης.

Ὅπως δὲ ποτε, γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο Τσάτσο, ἂν ὑπάρχει μιὰ τέτοια προσέγγιση, ἢ φιλοσοφία ὡς μέθοδος ἀξιολογήσεως περὶ τοῦ πρακτέου διατηρεῖ σταθερὰ τὴν ὑπεροχή.

«Ἀνήκω», γράφει, «στοὺς λίγους πὸν πιστεύουν πὼς ὑπάρχει μιὰ μεθοδολογία τοῦ ὀρθῶς πολιτικῶς σκέπτεσθαι, διότι ὑπάρχει καὶ ἓνας σταθερὸς ἀπόλυτος σκοπὸς πρὸς τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ κατευθύνεται ἢ πολιτικὴ πράξη, ὅσο θέλουμε νὰ ἔχει νόημα καὶ ἀξία ἢ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου»³.

Ποιὸς μπορεῖ νὰ εἶναι, λοιπόν, ὁ σταθερὸς αὐτὸς ἕπατος σκοπὸς καὶ πῶς μποροῦμε νὰ τὸν ἀποκαλύψουμε καὶ νὰ τὸν ἐνστερνισθοῦμε;

Ἡ ἔρευνα ἀρχίζει ἀπὸ τὸν ὀρισμὸ τῆς πράξεως. Ἡ τελευταία, γράφει ὁ συγγραφέας τῆς Πολιτικῆς⁴ δὲν εἶναι νοητὴ ἂν ἐκεῖνο πὸν τὴν προσδιορίζει καὶ τὴν κατευθύνει δὲν εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπὸ κάθε φυσικὸ αἶτιο. Προϋπόθεση, συνεπῶς, τῆς πράξεως εἶναι ἢ ἐλευθερία ὡς ἰκανότητα ἐνεργείας σύμφωνα μὲ ἓνα ἀπόλυτο —μὴ αἰτιοκρατικὰ προσδιορισμένον σκοπὸν.

3. Αὐτ. σελ. 16.

4. Αὐτ. σελ. 18 ἐπ.

Ἄς μὴ βιασθοῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ὄρισμὸς αὐτὸς προορίζεται γιὰ ἓνα κόσμον ἀγγέλων. Ἄφοῦ ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας περιλαμβάνει, ἐπίσης, τὸ αἴτημα ὅπως ὁ σκοπὸς πὸν τὴν θεμελιώνει ὡς πρακτικὴ ἰκανότητα πραγματοποιηθεῖ μέσα στὴ ροὴ τοῦ χρόνου, δηλαδὴ μέσα στὸν κόσμον τῶν αἰσθήσεων.

Ὅμως, ἔτσι ἀκριβῶς, μέσα σ' αὐτὸν τὸν κόσμον τῶν αἰσθήσεων, ὁ ὁποῖος εἶναι προσδιορισμένος αἰτιοκρατικά, διανοίγεται, ἔργο τῆς ἐλευθερίας, ἓνας τρίτος κόσμος πὸν περιλαμβάνει ὅλες τὶς ἀξίες τοῦ πολιτισμοῦ.

Τὸ ἀποτέλεσμα αὐτὸ γίνεται δυνατὸ ἐπειδὴ μπορεῖ «μέσα στὴν ἀνθρώπινη συνείδηση, τὴν ἰκανὴ νὰ συλλάβει ἀπόλυτα, ὅπως τὸ νόημα τῆς δικαιοσύνης καὶ τοῦ καλοῦ, νὰ δημιουργηθεῖ ὡς αἰτία πράξης, ἓνα τέτοιο νόημα, μιὰ ἰδέα, μιὰ ἀπόλυτη ἀξία· καὶ τότε ἡ πράξη πὸν προσδιορίζεται ἀπὸ αὐτὴν τὴν αἰτία πρέπει νὰ θεωρεῖται ἐλεύθερη»⁵.

Θέτοντας τὴν ἐλευθερία ὡς προϋπόθεση γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ κόσμου τῆς ἱστορίας, ὁ Τσάτσος δὲν παραγνωρίζει βεβαίως τὴ σημασίαν πὸν ἐνέχουν τὰ ἄλογα πάθη τῆς ψυχῆς. Ἡ παρεμβολὴ ὑπεραισθητῶν νοημάτων σημαίνει, κατὰ τὸ πλατωνικὸ πρότυπο, μέθεξη στὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν καὶ ὄχι ὀλικὴ ὑποκατάσταση τῆς ἰδέας στὸν κόσμον τῶν αἰσθήσεων.

Ὁ μικτὸς κόσμος τῆς ἱστορίας «εἶναι ὁ στίβος ὅπου ὁ ἐλεύθερος ἄνθρωπος ἀγωνίζεται βῆμα μὲ βῆμα νὰ κατευθύνει τὴ ζωὴ πρὸς τὸν ἕπατο σκοπὸ τῆς. Καὶ αὐτὸ ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν καλλιέργεια ὅλων τῶν ἀξιῶν τοῦ πολιτισμοῦ», στίς ὁποῖες περιλαμβάνεται καὶ ἡ πολιτικὴ⁶.

* * *

Γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο Τσάτσο τὸ ὅτι ἡ ἀνθρωπότητα κατευθύνεται, διὰ μέσου τῆς ἱστορίας, πρὸς ἓνα θετικὸ τέρμα, εἶναι μιὰ πίστη πὸν δὲν χρειάζεται μιὰ ἰδιαίτερη μεταφυσικὴ ὑποθεμελίωση. «Ἄπειρη», γράφει, «εἶναι ἡ πορεία τοῦ ἀνθρώπου μέσα στὸ χρόνο, μέσα στὴ σχετικότητά τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι, πρὸς ἓναν ἰδεατὸ καὶ πάντα ἀνέφικτο σκοπὸ. Πίστη μας εἶναι πὼς μόνον μιὰ κατὰ λόγον ἐξήγηση τῆς πορείας αὐτῆς... μπορεῖ νὰ ὑπάρξει. Ἡ γυμνὴ ἐμπειρία μόνη τῆς δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγήσει τίποτε. Ἡ ἀπλὴ ἐκδήλωση τῆς αἰτιότητος στὸ ἄπειρο τοῦ μέλλοντος δὲν μπορεῖ νὰ ἀπαντήσῃ στίς ἀγωνίες μας. Μόνον ὁ Λόγος ἀπαντᾷ καὶ ἡ ἐλευθερία πὸν εἶναι ἡ οὐσία του. Ἐξω ἀπὸ τὴν κατὰ λόγον ἐρμηνεία τῆς πορείας τοῦ ἀνθρώπου μπαίνουμε ἢ στὴν περιοχὴ τοῦ ἀπερινόητου ἢ στὸ ἀχανὲς τῆς σιωπῆς»⁷.

5. Αὐτ. σελ. 26.

6. Αὐτ. σελ. 28.

7. Αὐτ. σελ. 300.

Πῶς ἐξειδικεύεται, ὅμως, ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας στὸν ἰδιαίτερο χῶρο τῆς πολιτικῆς;

Ἡ ἀναλυτικὴ θεωρία τῆς πράξεως μᾶς δίνει τὴν ἀκόλουθη ἀπάντηση:

«Μὲ κριτήριον τὸν ὕπατο σκοπὸν, μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ θεωρήσουμε τὴν πράξη, κατ' ἀνάγκη, ἀπὸ δύο σκοπιέες: ἡ κάθε πράξη νοεῖται ἢ ὡς αὐτοτελῆς ὄντοτητα ἢ ὡς στοιχεῖο μιᾶς συστοιχίας πράξεων ποὺ κατευθύνονται πρὸς τὸν ἴδιον σκοπόν». Στὴ μία περίπτωση, κρίνεται τὸ πρακτέον σύμφωνα μὲ τὸ νόημα ποὺ ἔχει ἡ πράξη γιὰ τὸ ἴδιο τὸ δρῶν ὑποκειμένο. Στὴν ἄλλη, τὸ πρακτέον κρίνεται ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμα ποὺ ἡ πράξη συνεπάγεται γιὰ τὴν ὅλη πορεία τῶν ἀνθρώπινων συνόλων πρὸς τὸν ὕπατο σκοπόν.

Πέρα ἀπὸ τὴν ἐπιστημολογικὴ τῆς σημασίας, τὴ διάκριση, ἰδιαίτερα, ἀνάμεσα στὸ Δίκαιο καὶ τὴν Ἡθικὴ, ἡ τοποθέτηση αὐτῆ χρησιμεύει ἰδίως γιὰ νὰ τονισθεῖ, κατ' ἀντίθεση πρὸς τὴν ἐπὶ πολὺ κρατήσασα ἀντίληψη τοῦ ἀτομισμού, ἢ ἀνάγκη τῆς διπλῆς προστασίας: τοῦ ὑποκειμένου: ὡς αὐτεξουσίας ἠθικῆς προσωπικότητας καὶ τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, στοὺς κόλπους τοῦ ὁποίου οἱ πράξεις ἀξιολογοῦνται στὴν ἀπώτερη κλίμακα τῶν πολιτιστικῶν ἀξιών: «Εἶναι ἀδύνατο», γράφει ὁ Τσάτσος, «νὰ ἀγνοηθεῖ τὸ σύνολο καὶ ἀδύνατο νὰ ἀγνοηθεῖ τὸ ἄτομο»⁸. Καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸν πρέπει νὰ ἀπορριφθεῖ ἐξ ἴσου ἔντονα τόσο ἡ δογματικὴ τοποθέτηση τοῦ Κὰντ στὴν Κριτικὴ τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου (τὸ γνωστὸ *fiat Justitia et pereat mundus*) ὅσο καὶ ἡ Χεγκελιανὴ μεταφυσικὴ τοῦ παγκοσμίου πνεύματος καὶ ὁ βγαλμένος ἀπὸ τὰ σπλάγγνα τῆς τελευταίας ἱστορικὸς ὕλισμός.

* *

Μὲ ἔρεισμα τὸν διπλὸ αὐτὸν προσανατολισμό, ταυτόχρονα καὶ ἀλληλένδετα φιλελεύθερο καὶ κοινωνιστικόν, ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος θὰ ἀναζητήσῃ καὶ σ' αὐτὸ τὸ ἔργο καὶ σὲ ἄλλες μελέτες, ἀλλὰ καὶ στὴν πλούσια πολιτικὴ του πρακτικὴ, ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ '30 ποὺ ὀλόφυχα ρίχθηκε στὸν ἀγῶνα κατὰ τῆς μοναρχίας ὡς τὴν πιὸ πρόσφατη ἐποχὴ ποὺ ἐστάθη στὸ πλευρὸ ἐνὸς ἄλλου ἐπιφανοῦς πολιτικοῦ γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς Δημοκρατίας, θὰ ἀναζητήσῃ, λέγω, τὴν ἐξειδίκευση ἐκείνου ποὺ ἀποκαλεῖ «ὕπατο σκοπὸν τῆς ἱστορίας», σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα ὅπου τὸ ἄτομο καὶ καὶ ἡ κοινωνία διασταυρώνονται κατὰ τὶς πολλαπλῆς ἀναφορὰς τοῦ ἱστορικοῦ βίου. Θὰ τὸ πράξῃ μὲ πλήρη κατανόηση τῶν συγκεκριμένων περιστάσεων τῆς ἱστορικῆς πείρας ἀλλὰ καὶ φωτισμένος μὲ ἐκεῖνο τὸ ὑπέροχο φῶς ποὺ διαχέει ἡ ἐπιφυλαγμένη σὲ λίγους θέα τοῦ καθόλου.

8. Βλ. ὀλόκληρο τὸ κεφ. Β', σελ. 41 ἐπ.

Θὰ μοροῦσα νὰ ἀπαριθμήσω πλῆθος τέτοιων τοποθετήσεων. Περιορίζομαι σὲ τρία παραδείγματα. Καὶ πρῶτα τὴν Παιδεία.

Φιλόσοφος τοῦ πολιτισμοῦ, ὁ Τσάτσος θεωρεῖ, φυσικά, ὅτι ἡ παιδεία εἶναι καθῆκον «κάθε ἀνθρώπου ἄξιον νὰ τὴν ἐκπληρώσει». Θὰ ὀνομάσει τὴν πολιτεία «καθίδρυμα παιδείας», μιᾶς παιδείας ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι μόνο ἐπαγγελματικὴ ἢ καθαρὰ πνευματικὴ ἀλλὰ καὶ πολιτικὴ: Γιὰ νὰ μπορεῖ ὁ πολίτης νὰ κυβερνᾶται καὶ νὰ κυβερνᾶ σωστά: ἄρχειν καὶ ἄρχεσθαι μετὰ δίκης, ὅπως ἐδίδαξε ὁ Πλάτων καὶ μετ' αὐτὸν ὁ Ἀριστοτέλης⁹. Μὲ γνώμονα πάντοτε τὴν ἀρχή, ὅτι ἡ Πολιτεία δὲν εἶναι αὐτοσκοπός, ἀλλὰ μέσο γιὰ τὴν πραγμάτωση τῶν πολιτιστικῶν σκοπῶν. Πέρα ἀπὸ τὴν παιδευτικὴ ἀποστολὴ τῆς πολιτείας ἐκτείνεται, πράγματι, ὁ ἀπείρατος κόσμος τῆς ἀναγκαίας καὶ ἀκατάλυτης πνευματικῆς ἐλευθερίας.

Οἱ ἀντινομίες ποὺ ἀνακύπτουν καὶ στὸν τομέα αὐτόν, ὅπως καὶ σὲ κάθε ἄλλον, κατὰ τὴ διαδρομὴ τῆς ἱστορίας, δὲν ἠμποροῦν νὰ ἀρθοῦν ἀποτελεσματικὰ παρὰ μόνο μὲ τὴ διπλὴ ἀναφορὰ στὶς παραπάνω ἀρχές καὶ τὴν αἴσθηση τῶν συγκεκριμένων ἀναγκῶν τῆς ἱστορικῆς στιγμῆς. Ἡ οὐσιαστικοποίηση τῆς παιδείας εἶναι τὸ φυσιο-λογικὸ ἐξαγόμενο τῆς ἀναφορᾶς στὸν κόσμο τῶν ιδεῶν.

Οὐσιαστικοποίηση τῆς παιδείας ποὺ καθιστᾶ τὸ ἄτομο ἰκανὸ ὄχι ἀπλῶς νὰ γνωρίζει ἀλλὰ καὶ νὰ κρίνει καὶ νὰ ἀποφασίζει, ὡς πολίτης, μὲ ὅλη τὴ σημασία ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποδίδεται στὴν ἔννοια τοῦ ἐλεύθερου καὶ ὑπεύθυνου ἀνθρώπου.

Προτίρηση στὸ ἄρθρο 120 τοῦ ἐλληνικοῦ Συντάγματος θὰ εἶναι αὐτὰ τὰ λόγια τῆς Πολιτικῆς: «Τὸ δικαίωμα ἢ μᾶλλον τὸ καθῆκον νὰ ἐπαναστατήσεις δὲν θεμελιώνεται φυσικά σὲ καμιά θεσπισμένη τάξη, ἀλλὰ στὸν ἴδιο τὸ σκοπὸ τῆς ἱστορίας... Πολιτεία, πολιτικὴ τάξη καὶ πολιτικὴ ἐξουσία ὑπάρχουν ὄχι ὡς αὐτοσκοποί, ἀλλὰ ὡς μέσα τοῦ ὑπάτου σκοποῦ τῆς ἱστορίας καὶ ἀξίζουν καὶ ἐπομένως ἰσχύουν ὅσο εἶναι πρόσφορα μέσα αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ. Τὸ κύρος των ἔχει ὅρια. Πέρα ἀπὸ αὐτὰ ἀνακύπτει τὸ χρέος τῆς κατάλυσης τῆς καθεστηκυίας τάξεως, εἴτε ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία¹⁰, εἴτε ἀπὸ τὰ ἄτομα ἀνακύπτει ἐπομένως τὸ χρέος τῆς ἐπανάστασης καὶ τῆς προσωπικῆς ἀντίστασης κατὰ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ὡς πράξεων ποὺ ἐπιτάσσει ὁ ὑπάτος σκοπὸς τῆς ἱστορίας»¹¹, σκοπὸς ποὺ ταυτίζεται ὅπως εἶπαμε μὲ τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀνθρώπου.

9. Αὐτ. κεφ. Γ', σελ. 233 ἐπ.

10. Ὁ Τσάτσος ἀναφέρεται προφανῶς ἐδῶ στὴ γνωστὴ θεωρία τῆς «νόμιμης παρανομίας» ποὺ ἀπὸ χρόνια εἶχε τύχει ἐφαρμογῆς ἀπὸ τὴ γαλλικὴ νομολογία.

11. Αὐτ. σελ. 269.

Θὰ ἀναφερθῶ καὶ σὲ ἓνα τρίτο, ἐπίκαιρο καὶ αὐτὸ παράδειγμα: τὸ θέμα τῶν διεθνῶν σχέσεων πὸν συγκλονίζει τὴν ἐποχὴ μας.

Μὲ ἓνα ἄλμα, ὁ Τσάτσος συλλαμβάνει ὅλη τὴν οὐσία τοῦ προβλήματος.

«Ὅλες οἱ θεωρίες», γράφει, «πὸν δὲν τολμοῦν νὰ συλλάβουν τὴ διεθνή πολιτική τάξη ὡς ὑπερπολιτεία, γιὰτὶ σήμερα ἀπέχει ἡ πραγματικότητα ἀπὸ αὐτὸ τὸ τέρμα, δὲν εἶναι παρὰ νομικὲς κατασκευὲς χωρὶς οὐσία»¹².

Ἐπειδὴ, ἀκριβῶς, ἡ ἐνότητα τῆς διεθνοῦς ἐννόμου τάξεως ἀποτελεῖ τὴν προϋπόθεση τοῦ κύρους τῶν διεθνῶν κανόνων:

«Ἡ ἐνότητα τῆς ἱστορίας, ἡ ἐνότητα τοῦ σκοποῦ τῆς ἔχει ὡς ἀναγκαία ἀκολουθία τὴν ἐνότητα τοῦ δικαίου, δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει ἄλλη μορφή ἀπὸ τὴν ὑπαγωγή ὅλων τῶν ἐπὶ μέρους δικαίων σὲ μιὰ παγκόσμια τάξη δικαίου»¹³.

Μιὰ ἐνότητα, ὡστόσο, πὸν δὲν παραγνωρίζει τὶς ἱστορικὲς ἰδιαιτερότητες. Ἄς ἀκούσουμε τὴ συνέχεια τῆς πολὺ ἐνδιαφέρουσας αὐτῆς τοποθετήσεως:

«Ἡ ἐννοια τῆς κυριαρχίας εἶναι... κατ' ἀνάγκην ἐλαστική. Μόνον ἓνα ἐλάχιστο καὶ μέγιστο ὄριο μπορεῖ κανεὶς θεωρητικὰ νὰ προσδιορίσει. Ὅπως χρειάζονται οἱ ἀτομικότητες γιὰ τὴ ζωὴ τῆς πολιτείας, ἔτσι χρειάζονται καὶ οἱ πολιτειακὲς ἀτομικότητες γιὰ τὴ ζωὴ τῆς κοινωνίας τῶν πολιτειῶν. Εἶναι ἀνάγκη καὶ μεταξὺ τῶν πολιτειῶν, μεταξὺ τῶν παραδόσεων καὶ τῶν πολιτισμῶν πὸν κάθε ἀξία αὐτοῦ τοῦ ὀνόματος πολιτεία ἐκφράζει νὰ ὑπάρχει διάλογος. Ὁ διαφορισμὸς αὐτὸς πὸν εἶναι στοιχεῖο στὶς καθ' ἕκαστον κοινωνίες εἶναι τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὴν κοινωνία τῶν πολιτειῶν».

Διαφορισμὸς πὸν καθόλου δὲν σημαίνει ἀντιπαράθεση:

«Μὲ τὴν ἐννοια τῆς διεθνοῦς τάξεως εἶναι συνδεδεμένη καὶ ἡ ἐννοια τῆς παγκόσμιας εἰρήνης. Ἡ ἐσωτερικὴ πολιτικὴ τάξη ἀρχίζει μὲ τὴν κατάργηση τῆς αὐτοδικίας. Ὁ πόλεμος εἶναι ἡ αὐτοδικία στὸ διεθνὲς πεδίο καὶ γι' αὐτὸ συγκροτεῖται ἡ διεθνὴς πολιτεία κατὰ τὸ μέτρο πὸν καταργεῖται ὁ πόλεμος»¹⁴.

Δὲν εἶναι λοιπὸν κατὰ κανένα τρόπο ὀνειροπόλοι ὄσοι, ἀπὸ τὸν Dante Aligheri ὡς τὸν Bernardin de Saint Pierre, τὸν Κάντ ἢ τὸν Fichte προδιέγραφαν, ὁ καθένας μὲ τὸν δικό του τρόπο, τὴν πορεία τῆς ἀνθρωπότητας πρὸς αὐτὸ τὸ ἰδεῶδες.

Ὁ πολιτικὸς ρεαλισμὸς τοῦ Τσάτσου ὑποβασιάζει τὴν ἱστορικὴ αἰσιοδοξία του κατὰ τὸν ἀκόλουθο τρόπο:

12. Αὐτ. σελ. 274.

13. Αὐτ. σελ. 278, 292.

14. Αὐτ. σελ. 279.

«Τὸ προχώρημα πρὸς τὴ διεθνῆ πολιτεία δὲν τὸ στηρίζω στὴν ἠθικὴ πρόοδο τῶν ἀνθρώπων πὸν κι αὐτὴ δὲν ἀποκλείεται, ἀλλὰ σὲ ἓνα πιὸ ἀπτό και σταθερὸ στοιχεῖο, στὴ φρόνηση και τὸ συμφέρον. Τὸ θέμα εἶναι λιγότερο ἤθους και περισσότερο ὑπολογισμοῦ και στάθμης συμφερόντων.

“Ὅπως ἦρθε ἡ ὥρα και κατάλαβαν οἱ ἄνθρωποι ὅτι και τοὺς ἰσχυροὺς ἀκόμη συμφέρει περισσότερο ἀπὸ τὴν αὐτοδικία ἢ πολιτειακὴ τάξη, ἔτσι θὰ ἔρθε και ἡ ὥρα, και ἡ ὥρα αὐτὴ φαίνεται νὰ πλησιάζει, πὸν οἱ ἄνθρωποι θὰ καταλάβουν τὸ συμφέρον πὸν ἔχουν νὰ ὑποταχθοῦν στὴ διεθνῆ πολιτειακὴ τάξη»¹⁵.

Ἀκόμη καλύτερα· ἀντιλαμβάνεται ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος, νομίζω ὀρθά, παρὰ τὶς ἀντιθετες ἐνδείξεις, ὅτι «ἀποκτᾶ... καθημερινῶς ὁ κόσμος τὰ γνωρίσματα μιᾶς πολιτικῆς κοινωνίας. Δίκαιο ἐν τῇ γενέσει σημαίνει και πολιτεία ἐν τῇ γενέσει της. Σήμερα ἔχουμε ἓνα μόρφωμα πολιτικῆς κοινωνίας πὸν διαθέτει, ὄχι μόνο ἓνα σύστημα διεθνῶν κανόνων, ἀλλὰ και ὀρισμένα διεθνῆ ὄργανα... Ἡ πιὸ ἐνθαρρυντικὴ ἐνδειξη γιὰ τὴ μελλοντικὴ ὀλοκλήρωση τῆς διεθνoῦς πολιτείας εἶναι οἱ μερικότερες πολιτικῆς ἐνώσεις πολιτειῶν, πὸν ξεκινοῦν ἀπὸ τὴ συγκρότηση μιᾶς ἐνιαίας οἰκονομίας, μιᾶς ἐνιαίας ἄμυνας πρὸς τὰ ἔξω και κατ’ ἀνάγκην προχωροῦν πρὸς τὴ δημιουργία κοινῶν πολιτειακῶν ὀργάνων... Ὁ καλύτερος δρόμος, ὁ ταχύτερος πρὸς τὴ δημιουργία μιᾶς διεθνoῦς κοινωνίας εἶναι ἢ συγκρότηση τέτοιων μερικότερων ἐνώσεων πολιτειῶν. Μέσα σὲ αὐτὲς διδάσκονται οἱ ἄνθρωποι νὰ σκέπτονται ὑπερεθνικὰ σὰν πολῖτες ἐδρυτέρων πολιτειῶν»¹⁶.

Ἀπόστολος, λοιπὸν, κι ἀπὸ τοὺς πιὸ συνειδητοῦς, τῆς διεθνoῦς εἰρήνης και τῆς διεθνoῦς συνεργασίας ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος. Και τοῦτο, ὄχι μόνο γιὰ τὴν ἀποφυγὴ διεθνῶν συγκρούσεων. Σχολιάζοντας τὸ Σχέδιο Αἰωνίας Εἰρήνης τοῦ Immanuel Kant, θὰ παρατηρήσει ὅτι ὁ ὀραματισμὸς τοῦ Σοφοῦ τοῦ Konigsberg, «δὲν εἶναι νὰ ὀδηγήσει μόνο στὴν ἴδρυση μιᾶς διεθνoῦς πολιτείας, δηλαδὴ ἐνὸς γενικοῦ πλαισίου μέσα στοῦ ὀποῖο θὰ μπορέσει κάθε ἄνθρωπος νὰ ἀναπτύξει τὶς δημιουργικῆς του δυνάμεις. Σκοπὸς της πρῶτος εἶναι πάντα ἢ ἄμεση ἀνάπτυξη τῶν δυνάμεων αὐτῶν και μέσα σταῦ ὑπάρχοντα ἀτελέστερα πολιτειακὰ πλαίσια»¹⁷.

Και καταλήγει ὁ συγγραφέας τῆς Πολιτικῆς:

«Τὴν διεθνῆ, τὴν πανανθρώπινη πολιτεία ἐπιδιώκουμε, ὄχι ὡς τελικὸ σκοπὸ τῆς πολιτικῆς ἀλλὰ ὡς τὸν τελειότερο χῶρο ὀπου ἢ πολιτικὴ θὰ πραγματοποιήσει

15. Αὐτ. σελ. 293.

16. Αὐτ. σελ. 289.

17. Αὐτ. σελ. 293.

τὸ σκοπὸ τῆς. Καὶ ὁ σκοπὸς τῆς εἶναι ἕνας: νὰ πλησιάσει τὴν ἕλη τῆς ἱστορίας στὸ πνεῦμα καὶ τὴν ἐλευθερίαν»¹⁸.

“Ὅσοι μελετοῦν προσεκτικὰ καὶ σ’ αὐτὸ τὸ πυκνὸ σύγγραμμα καὶ σὲ ἄλλες μελέτες τοῦ Τσάτσου, τίς συγκεκριμένους ἐκτιμήσεις ποῦ δίνει γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν πολίτη, γιὰ τὸ ἄτομο καὶ τὴν κοινωνία, γιὰ τὸ ἀτομικὸ καὶ τὸ κοινωνικὸ δικαίωμα, γιὰ τὰ δικαιώματα καὶ τὰ καθήκοντα, γιὰ τὴν ὑποχρέωση τῆς ὑπακοῆς καὶ γιὰ τὸ καθῆκον τῆς ἀντιστάσεως καὶ τῆς ἐπαναστάσεως, γιὰ τὴν παιδεία καὶ γιὰ τὴν ἐθνικὴ καὶ ὑπερεθνικὴ κοινότητα, δὲν μποροῦν παρὰ νὰ θαυμάζουν ἀνυπόκριτα τὴν καταπληκτικὴν διαύγεια, μεθοδικότητα καὶ διεισδυτικότητα τοῦ πνεύματος, ὅσο καὶ τὴν ἠθικὴν ἀνεξαρτησία καὶ τὴν ἰδεολογικὴν ἄνεση μὲ τὴν ὁποία ὅλα αὐτὰ τὰ θέματα ἀντιμετωπίζονται καὶ διευκρινίζονται.

“Ὁ σεβασμὸς καὶ ἡ προστασία τῆς ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου, πολλὰς ἀπὸ τίς διατάξεις ποῦ διευκρινίζονται καὶ συμπληρώνονται στὸ Σύνταγμα μᾶς τὰ ἄρθρα περὶ ἀτομικῶν δικαιωμάτων ἀλλὰ καὶ οἱ νέες πολιτιστικὲς καὶ κοινωνικὲς διατάξεις καὶ ἄλλες πολλὰς μὲ τίς ὁποῖες ἡ παλαιὰ ἀτομοκεντρικὴ συνταγματικὴ παράδοση ὑπεχώρησε ἔμπρὸς σὲ μία νέα προῆ πλουραλιστικῶν κοινωνικῶν ἀντιλήψεων καὶ εὐρύτερης συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ σὴν ἄσκηση ἢ τὸν ἔλεγχο τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, ἀποπνέουν τὸ ἄρωμα τοῦ τόσο ἀνθρώπινου, συναισθηματικοῦ μαζὶ καὶ ρωμαλέου πολιτικοῦ στοχασμοῦ τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου. Καὶ τὸ ἴδιο συμβαίνει, προφανῶς, μὲ τίς διατάξεις τῶν ἄρθρων 2 § 1 καὶ 28 ποῦ διακηρύσσουν τὴν ὑπεροχὴ τοῦ διεθνοῦς νόμου καὶ διευκολύνουν τὴν ἔνταξη τῆς Χώρας σὲ διαδικασίες διεθνοῦς ὁμοσπονδοποιήσεως, εἰδικότερα σὲ διαδικασίες τῆς τόσο εὐεργετικῆς γιὰ τὴν Ἑλλάδα Εὐρωπαϊκῆς Κοινότητος.

“Ἡ ἐπιβλητικὴ παρουσία τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου στὸ πνευματικὸ καὶ πολιτικὸ προσκήνιο ὑπῆρξε πολὺ εὐρύτερη, συστηματικότερη, μονιμότερη ἀπὸ ὅσο θὰ μποροῦσε νὰ συναχθεῖ ἀπὸ τὴ σύντομη ἀπεικόνιση τοῦ πολιτικοῦ του στοχασμοῦ.

“Ἡ ἀνάδειξή του σὲ Πρῶτο Πολίτη τῆς Χώρας δὲν ὑπῆρξε τυχαία. Καὶ ἡ ἐκλογή του αὐτὴ εἰμίσησε καὶ τὴν Ἀκαδημία.

“Ἡ εὐαισθησία, ὅμως, τῆς Ἀκαδημίας καὶ ἡ βαθύτατη λύπη τῆς γιὰ τὴν ἀπώλειά του, τροφοδοτεῖται ἐπίσης ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἐνεβάθυνε ὅσο κανεὶς ἄλλος τοὺς θησανροὺς τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς πολιτικῆς παιδείας καὶ ἐδημοσίευσε καὶ στὸν τομέα αὐτὸν ἀξιολογώτατη ἐρευνητικὴ προσφορὰ¹⁹.

18. Αὐτ. σελ. 293-4.

19. Βλ. ἰδιαίτερα τὸ μεγάλο του ἔργο: Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων, 1η ἐκδ., Ἀθήναι, Δίφρος, 1962.

Ἐπῆρξε ὁ ἴδιος πρότεπο ἐλευθέρου ἀνθρώπου, ὅπως τὸν εἶχαν σκιαγραφῆσει οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι πὸν τόσον εἶχε ἀγαπήσει.

Ἄλλ' ἐπῆρξε ἐπίσης ὁ πολυδιάστατος ἄνθρωπος αὐτοῦ τοῦ αἵωνα, πὸν κατόρθωνε νὰ ἀγκαλιάσει ταυτόχρονα τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἀνθρωπότητα καὶ μέσα στὶς σκληρὲς συνθήκες καὶ περιστάσεις τοῦ ἱστορικοῦ βίου. Ἡ σκιά του ἀπλώνεται σήμερα ἐπάνω μας ζωογόνα καὶ φωτεινῆ. Ὁ λόγος του, πὸν τόσες φορὲς ἀντήχησε μέσα σ' αὐτὴ τὴν αἴθουσα, ἀκούγεται ἀκόμη ζωηρά:

«Ὁ πρωταρχικὸς νόμος τῆς πράξης εἶναι: νὰ εἶσαι ἐλεύθερος»²⁰.

Κατηγορηματικὴ προσταγὴ πὸν ὁ ἴδιος ἐτήρησε πιστὰ σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα καὶ σὲ ὄλες τὶς στιγμὲς τοῦ πολιτικοῦ καὶ τοῦ στοχαστικοῦ του βίου. Εἶναι γιὰ μένα ξεχωριστὴ τιμὴ ὅτι ἐπῆρξα καὶ μαθητὴς του καὶ φίλος του.

---

20. Πολιτικὴ, σελ. 21.